

מלאדושקי לאדושקי לבני יונים שניים על אמנות התרגום והעיבוד של לוי קיפניס לשיר הילדים הידוע ניצה דורי

הקדמה

לוי קיפניס, משורר, סופר וצייר עברי, שעסק גם בחינוך, נולד ברוסיה ועלה לארץ בשנת 1913. הוא חיבר, תרגם ועיבד לא פחות מ-1300 יצירות - שירים, סיפורים קצרים וספרים - ועל מפעלו הענק הוכתר ב-1978 לחתן פרס ישראל לספרות ילדים. במאמר זה נדון ברקע של מלאכת העיבוד והתרגום לעברית של יצירות ספרות, ובמיוחד ספרות המיועדת לילדים. העיון בסוגיה יישען על חקר מקרה של שיר הילדים הרוסי **לאדושקי לאדושקי**, שתחת יד האמן של לוי קיפניס הפך שיר עברי למהדרין, **בני יונים שניים**. תרגומים ועיבודים של יצירות לועזיות (בעיקר מיידש ומרוסית) לעברית, בתחילת המאה ה-20, אך גם באמצעה, נולדו מתוך צורך של ממש, הרצון ללמד בעברית, ומתוך מחסור של ממש ביצירות ספרות כתובות עברית. עיון בלבושן העברי של היצירות מעלה שהעוסקים במלאכה - קיפניס ומתרגמים אחרים - לא הסתפקו בתרגום בלבד; בעיבודו ובתרגומו של קיפניס עברו היצירות התמרה: מגלות לגאולה ומהוויה רוסית להוויה ישראלית. מדובר באפיון דמויות, באפיון החי והצומח ואפילו במאכלים המוזכרים באגדות. הפריטים המקוריים שהופיעו בסיפורים ובשירי הילדים הרוסיים הומרו, על פי הצורך, בפריטים אחרים המתאימים לתרבות הישראלית ולשפתה המתהוות והמתפתחות; למשל: מקורו של הסיפור **אליעזר והגזר**, שכתב קיפניס, במעשייה העממית הרוסית **הלפת הענקית** (Penka), מאת אלכסי ניקולייביץ' טולסטוי שהתפרסמה ב-1863, באוסף שערך אלכסנדר אפנאסייב (בן-יהודה, 2017). מעשייה זו שימשה מקור השראה לא רק ליצירתו של קיפניס, אלא לגרסאות רבות שנכתבו בספרות הרוסית, ואפשר שגם בספרות העולמית. קיפניס בחר להחליף את הלפת בגזר, משום שבארץ לא הכול הכירו את הלפת, אבל את הגזר, שהוא מתוק ולכן אהוב על הילדים, הכירו היטב (ראו הרחבה אצל טל, 2015; פוגל, 2009) קיפניס ערך עוד שינויים רבים ביצירה, בעיקר ברוח האידיאולוגיה של מחוללי התנועה הציונית בתקופתו (שראתה בעקירה, התנדבות, שיתוף פעולה ועבודת

אדמה ערך עליון, והעלתה על נס את חשיבות העשייה והיצרנות), ולכן ראה בה יצירה מקורית שמקורה בסיפור עממי ולא יצירה מתורגמת. במאמר זה נתמקד ביצירה אחת שנוצרה בתהליך המשלב תרגום ועיבוד - השיר **בני יונים** שניים שכתב לוי קיפניס בהשראת שיר הילדים הרוסי **לאדושקי לאדושקי**. נזהה את המגמה האידיאולוגית שעמדה לנגד עיניו של קיפניס בתרגום השיר ובעיבודו, ונעמוד על משמעותה.

רקע ספרותי

1. בין טקסט מקור לטקסט מתורגם

תרגום יצירות ספרות משפה לשפה הוא מלאכת מחשבת. ואולם בתרגום שירה, שבה חשיבותה של הפואטיקה גבוהה במיוחד (יאקובסון, 1986, עמ' 138-166), המשימה עשויה להיות מורכבת לאין ערוך. בזכות התרגום מתעשרת התרבות הקולטת, וגם התרבות ה"מייצאת" לא נמצאת חסרה, משום שבאמצעותו היא זוכה לנראות והיוצרים הפועלים בתוכה, כמו גם יצירתם, זוכים להכרה (ויסברוד, 2015).

לדעת קרונין (Cronin, 2000) וטורי (Toury, 2000), בתרגום באים לידי ביטוי יחסי הכוחות בין שתי התרבויות. טקסט מקור עובר שינויים רבים עד שנשלמים מלאכת תרגומו לשפה האחרת וגם עיבודו הספרותי בלבשו החדש. את המתרגם מנחה מערכת שיקולים, המושפעים מכישוריו, מהשכלתו הכללית וממידת שליטתו בשתי השפות. לא ייפלא אפוא שניתן למצוא תרגומים שונים לאותה שפה של יצירה מקורית אחת (שיר או סיפור): מתרגם אחד העדיף להמיר מילה מסוימת שהופיעה ביצירה במילה מקבילה אחת בלשונו, ומתרגם אחר - במילה מקבילה אחרת; מתרגם אחד בחר להיות נאמן ככל האפשר ליצירה המקורית, ורעהו חש צורך לחולל ביצירה שינויים רבים כדי שתיטיב להיקלט בתרבות החדשה וכדומה. עד שנות ה-70 של המאה ה-20 נהגו מתרגמים, שצמחו בתרבות אחת והגיעו לתרבות אחרת, לתרגם טקסטים מנקודת מבט פסיכולוגית ופילוסופית, וזעיר שם זעיר שם נגעו גם בשאלות הנוגעות לזהות הלאומית של שתי התרבויות (בן ארי, תשע"ג). בשנות ה-70 חל שינוי בגישה הרווחת: שאלת הנאמנות למקור נדחקה לשוליים, והתרגום והעוסקים בו זכו ל"מעמד" חדש: המתרגם נתפס כאמן, סופר או משורר של ממש, ופרי עמלו נחשב

השנייה. בילדותו למד קיפניס ב"חדר", וחווה ילדות מדכאת, ובגללה לא דיבר כלל עד שהגיע לגיל שלוש. ייתכן שהחינוך הנוקשה שעל ברכיו צמח והחותם שהותיר בנשמתו הם שטבעו בו את ההבנה שילדים עשויים להיטיב להתפתח ולצמוח דווקא מתוך חוויות רכות ונעימות, ובהן האזנה ליצירות המותאמות להם, שהם מסוגלים להבינן וגם להשמיען לעצמם (אדרת, 2013). הוא מצא ברעיון הציוני גאולה לאומית ואישית, ולכן נטישת הדת לא לוותה אצלו בנטישה של מסורת ישראל והתרבות היהודית, והן ניכרות מאוד ביצירותיו. שירי הילדים שכתב קיפניס שגורים בפי כול זה כמה דורות. לקיפניס היה חשוב שילדי ישראל ישירו ושאוצר השירים שלהם יכלול שיר לכל חג, ועד כמה שאפשר שיר (לפחות אחד) לכל תחום מתחומי החיים. שיריו הידועים **אני פורים, גינה לי, נר לי, סלינו על כתפנינו ורקפת** הפכו קלסיקות, יצירות שיודעים לדקלמן בני כל הדורות - סב, אב, בן ונכד - והן מותאמות לילדים בצליליהן ובתוכניהן האופטימיים, ספוגי הערכים ובהם אהבת הארץ.

קיפניס היה קשוב מאוד לסביבה. הוא טען שסופר אינו צריך לשבת ספון בחדרו, ולכן ביקר בגני הילדים, שם שמע את הילדים שרים את שיריו והתייעץ עם הגננות, הסתובב, הקשיב ובדק. הוא גם סידר בעצמו את הדפוס ושכפל את הדפים בהקטוגראף, שיטת השכפול שנהגה בעידן שקדם להמצאת הסטנסיל, ומדי שבוע הפיץ בגני הילדים במו ידיו את גיליונות יצירתו. בהיותו ציוני נלהב חיבר בשנת 1973 את **הגדת יום העצמאות** והפיצה בתקווה שילדי ישראל ילמדו אותה לקראת חג העצמאות, כפי שהם לומדים את ההגדה של פסח. קיפניס ראה בהקמת המדינה מהלך של יציאה מעבודות לחירות, ממש כמו יציאת מצרים. ואולם ציבור ההורים והגננות לא קיבל את ההגדה, והיא נגזזה.

ב-1920 פרסם קיפניס חומר הדרכה לגנים מטעם מחלקת החינוך של ההסתדרות הציונית. לצד זאת לימד את הגננות שיר ומשחק. כך סיפר: "דל מאוד היה החומר הספרותי לגן הילדים. ברובו תרגום מגרמנית על ידי הגננות. אז התחלתי בחיבור חומר ספרותי מקורי לגן הילדים" (מתיא, 2015). כיליד אוקראינה, היה קיפניס בן בית בשפה הרוסית, ורבות מיצירותיו הן עיבוד של יצירות לילדים שנכתבו במקור ברוסית, ובהן **אליעזר והגזר, הנרקיס מלך הביצה, הלביבה שהתגלגלה** והשיר **נחש הנייר** (הציורף נחש נייר ברוסית הוא המקבילה של עפיפון).

יצירה השווה בערכה ליצירה מקורית. חשיבות נוספת יוחסה ליצירות המתורגמות בשל כוחן לשמש כעין "צינור" המאפשר מעבר וחלחול של תכנים מתרבות אחת לחברתה.

ויסברוד (2007) ציינה גורמים אחדים המשפיעים על אופיו של התרגום ועל איכותו:

פער גיאוגרפי - הבדלים בין מקום חיבור היצירה המקורית למקום התרגום. ככל שהמרחק בין המקומות - הפיזי והתרבותי - גדול יותר, יש להניח שירבו ההבדלים בין היצירה המקורית לגרסה המתורגמת. מכיוון שעל היצירה המתורגמת להיות נהירה לבני המקום שבו היא מתפרסמת, על המתרגם לתת דעתו לפרטים המצויים ביצירה המקורית, שהם זרים לבני מקומו, ולמצוא את הדרך המושכלת לטפל בהם, כדי שהיצירה המתורגמת תובן כהלכה.

הבדלים בין שפת המקור לשפת היעד - על פי התפיסה המקובלת, תרגום משובח נבחן במידה שבה חשים בו: אם הקורא אינו חש בו כלל, ואפילו חש כמי שקורא יצירת מקור, התרגום משובח. אם בקריאתו הוא חש ברקע בלשון המקור, התרגום משובח פחות. על המתרגם הטוב לצקת את התוכן מהכלי שהוא נוצר בו לכלי חדש. ככל שפערי הדקדוק והתחביר בין השפות גדולים יותר, כך יידרש לשינויים רבים יותר. היצמדות למבנים המקוריים של הדקדוק והתחביר (מתוך רצון לשמור על מקוריות היצירה) עשויה להיות לרועץ ליצירה המתורגמת, משום שאלה יגרמו ללשונה להיות זרה לאוזנם של הקוראים, אם לא למעלה מזה.

עד שנות ה-80 של המאה ה-20 נהגו המתרגמים לעברית לנקוט לשון גבוהה, גם כשלשון היצירה המקורית הייתה פשוטה למדי. המטרה שעמדה לנגד עיניהם הייתה חינוכית - להנחיל את השפה העברית ולהקנות את רזיה - והדרך הטובה להשיגה מבחינתם הייתה קריאת יצירות הכתובות עברית. ומכיוון שלהבנתם הייתה העברית הגבוהה והמשובחת הלשון שראוי להנחילה, האמינו שזו השפה שיש להגיש בה את היצירות, ואותה הם מצאו בעיקר במקורות היהודיים - המקרא וספרות חז"ל.

2. על פועלו הספרותי לילדים של לוי קיפניס

הסופר והמשורר לוי קיפניס (1890-1990) חיבר בעברית יצירות רבות לילדים. הוא נולד באוקראינה ועלה ארצה בשנת 1913, תקופת העלייה

שחסרונם הורגש היטב, ומשוררים, ובהם לוי קיפניס וח"נ ביאליק, החלו לכתוב שירי ילדים בעברית.

הגורם העיקרי שהביא להצלחתה של החייאת הדיבור העברי ובה בעת להתנגדות למהלך זה טמון בהקשר האידיאולוגי: תהליך תחיית העם היהודי בארצו ותהליך תחיית השפה העברית היו חלק משינוי רחב היקף שהתחולל בעת החדשה אצל חלק גדול מהעם, בעיקר באירופה. מובילי דרכה של הציונות ראו בעזיבת תרבות העיירה היהודית הדתית והגלותית (השטעטל) צעד חיובי ואפילו הכרחי, ותפיסתם עוררה אצל רוב גדולי ישראל התנגדות כלפי התהליך וכלפי מוביליו גם יחד (אלדר, תשס"ח; כרמי, 1997; רבין, תש"ס). מחיי השפה העברית תיעלו את עזיבת העיירה והדת לכיוון של ייסוד תרבות חדשה דוברת עברית בהגייה ספרדית - אופוזיציה ליידש ולהגייה האשכנזית (בצלאל, 2007; ברטל, תשע"א). השילוב של המטען הציוני והלאומי עם ההתנגדות לתרבות העיירה השוקעת הביא לתנופה של התרבות העברית בארץ ישראל, תרבות שראתה בעבודת האדמה ובחלוציות ערכים של ממש.

אם כן, המאבק לחידוש העברית החל בגני הילדים הציוניים, שם דיברו הגננות עברית בלבד. לוי קיפניס ויצחק אלטרמן (אביו של המשורר נתן אלתרמן) כתבו שירים, ואליעזר בן-יהודה סייע במתן שמות למשחקי הילדות. הגננות הראשונות בארץ ישראל ביקשו להנחיל את השפה העברית מההתחלה, מהיום הראשון שבו מגיעים הילדים לגן, כחלק מתוכנית הלימודים הכוללת. היסטוריונית החינוך רחל אלבוים-דרור סברה שמכיוון שהמוסדות והמערכות היו בתהליכי הקמה והכול היה חדש, הייתה מלאכת הנחלת השפה קלה יותר (חסון, 2012). כך, אף שהורי הילדים, רובם ככולם, לא דיברו את השפה, בגני הילדים בארץ דיברו עברית שוטפת, שנים לפני מלחמת השפות המפורסמת.¹ על המחסור בשירים ובסיפורי ילדים בעברית התגברו הגננות, כאמור, בעזרת המשוררים שהתגייסו למשימה.

1 בשלהי ימי העלייה השנייה התחולל האירוע המכריע שקיבע סופית את הדיבור העברי במרחב הציבורי של היישוב. ב-26 באוקטובר 1913, לקראת השלמת בניית הטכניון בחיפה, הוחלט בדירקטוריון של חברת **עזרה** על הוראת המדעים בשפה הגרמנית. החלטה זו הייתה העילה לפרוץ מלחמת תרבות, שכונתה "ריב הלשונית", ונמשכה כשישה שבועות. בסופה ניצחה השקפת העולם הלאומית, ומאז הונהגה בכל מוסדות החינוך בארץ, מהגיל הרך ואילך, מערכת חינוך לאומית המושתתת על השפה העברית (אייזנשטדט, 2004, עמ' 16; רבין, תשל"ז; שפירא, תשס"ג, עמ' 248-275).

אוריאל אופק תיאר את פועלו הספרותי של קיפניס והדגיש בעיקר את סגנונו הייחודי, שהותאם לגיל הרך ופטר את האם ואת הגננת מן הצורך לפשט בלשונן את היצירה ולהתאימה לילדים: "חרף פשטותה זוהי גם שפה מדויקת ועשירה, היונקת מן המקורות ורצופה ביטויים ומטבעות לשון, המעשירים את אוצרו הלשוני של המאזין והקורא המתחיל" (אופק, 1988, עמ' 348; על מאפיינים פואטיים בספרות הילדים ראו בהרחבה (Hunt, 1991, pp. 127-132).

גרשון ברגסון טען שקיפניס זכה למעמדו בתרבות העברית בזכות שלושה גורמים: ייעוד יצירותיו לילדי הגן, הקפדה על האסתטיקה של ספריו והשימוש בהם כמקור ללימוד עברית. בזכות אלה, הוא אמר אז, יצירותיו מילאו ועדיין ממלאות תפקיד של גשר בין-דורי, ותרמו ועדיין תורמות תרומה חשובה להידוק הקשר בין יהודי ארץ ישראל ליהודי הגולה (ברגסון, 1966).

3. הצורך בהעשרת השפה העברית בראשית תקופת יצירתו של קיפניס לילדים
מאז הוקם בסוף המאה ה-19, בראשון לציון, גן הילדים הראשון בארץ, היה טיפוח יכולות שפתיות אצל ילדי הגן אחת המטרות המרכזיות בתוכנית הלימודים (לנג, 2002). בתקופת הקמת המדינה נערכו ראשי היישוב לקלוט גלים גדולים של עלייה, והגדירו משימות שמטרתן לתרום לקליטה מוצלחת, ובהן הנחלת העברית. פעמים רבות רכשו הילדים את השפה העברית לפני הוריהם, וניתן לומר שמדינת ישראל הייתה מדינה שבה הילדים הנחילו להוריהם את שפת האם (מציאות שהוסיפה ללוותה גם בתקופות מאוחרות יותר, עקב גלי העלייה השונים). תחושת המחויבות להוראת השפה העברית ולתרבות היהודית נבעה מן התפיסה שהנחלתן הכרחית להקמת בסיס איתן שעליו תוקנה בגן מערכת ערכים תרבותיים וחברתיים, ליצירת תחושת שייכות של הילדים ומשפחותיהם לעם ולחברה ולהנחלת ערכי מורשת (אבן-זהר, קולת, לוי ושלטי, 1980).

ועד הלשון העברית (שברבות הימים הפך לאקדמיה ללשון העברית) שם לו למטרה "להכשיר את הלשון העברית לשימוש בתור לשון מדוברת בכל ענייני החיים", ניסח כללים בענייני הגייה ודקדוק והציע מילים ומונחים לשימוש בבתי הספר ובקרב הציבור הרחב (אפרתי, 2004). בתקופה זו החלה גם פעילות נרחבת של הוצאה לאור של ספרי לימוד ועזרי הוראה בעברית,

ליצירה המתורגמת את השם **פרעוש**. היצירה התפרסמה (מלווה באיורים פרי יצירתו של אריה נבון) בשנת 1939 ב**גליונות** (מרקוביץ, 2018). סופר זה השפיע גם על מרים ילן-שטקליס: את סיפורו **כך ולא כך** תרגמה לעברית תחת השם **אבא מצחיקון** (פדן, 2000), ו**בהסבון בכה מאוד** פרי עטה ניכרת בבירור השפעת ספרו, **זיפתינוק**. והוא השפיע כמובן גם על לוי קיפניס. יצחק קיפניס (1974:1896), דודו של לוי קיפניס מצד אביו, יליד אוקראינה, כתב גם הוא ברוסית ובעברית, וחלק מספריו עובדו או תורגמו. קדיה מולודובסקי, ילידת פולין (1975:1894), הייתה גננת ומורה בוורשה ובאודסה, וכתבה שירים וסיפורים בידיש לילדים (**מעשהלך**, 1931, **שיכעלעך**, 1931, **דזשיקע גאס**, 1933 ועוד), והם תורגמו גם לעברית. אחדות מיצירותיה שתורגמו ידועות במיוחד, ובהן **מעשה באיילת עם שמשייה כחלחלת**, **פתחו את השער תלגוליו של מעיל** (או **מעשה במעיל** בתרגומו של נתן אלתרמן, שתרגם גם את **ברמלי** של צ'וקובסקי). פניה ברגשטיין תרגמה ועיבדה את הסיפור השירי **מה שראה הירח** מאת הנס כריסטיאן אנדרסן וקראה לו **ויהי ערב** (הקיבוץ המאוחד, 1949). **המפוזר מכפר אז"ר**, אחד מסיפורי הילדים המוכרים של גולדברג, גם הוא תרגום של יצירה רוסי: **המפוזר מרחוב הנריכה** מאת סמואיל מרשק (דיקמן, תשס"א; סוניס, 2019). ערד (תשס"ה) טענה שסיפור זה איננו בדיוק תרגום, אלא שאילה (pererabotka ברוסית), והוסיפה שניכר בו המאמץ המוצלח של גולדברג לשמר את צליל היצירה המקורית.

חשוב לציין שלא רק לעברית תרגמו באותה התקופה. יצירות רבות מספרות הילדים המערבית תורגמו לרוסית ועובדו לכלל יצירות "רוסיות", המתאפיינות בעולם ובדמויות הקרובים לחייו של הילד הרוסי (תהליך הנקרא "רוסיפיקציה"). כזה הוא, למשל, **הקוסם מעיר האזמרגד** מאת וולקוב, העיבוד שדרכו ילדי רוסיה מכירים את **הקוסם מארץ עוץ**, וכמוהו תרגומו של סמואיל מרשק (הנזכר לעיל) לשירי **אימא אווזה**, וספרים רבים אחרים ובהם **אניה בארץ הפלאות**, תרגומו המעובד של ולדימיר נבוקוב **לאליס בארץ הפלאות**.

בתרגומים מעובדים של ספרות ילדים רוסית לעברית, כגון **אליעזר והגזר**, עיבודו של לוי קיפניס למעשייה העממית **הלפת הענקית** (ראו לעיל) או **לפת** בתרגומה של מרים ילן-שטקליס (התפרסם בתוך הספר **תפוחי העלומים**), וכמותם בעיבודיו של נתן אלתרמן **לדוקטור אויזמר** (במקור aybolit, "אוי כואב") ו**לברמלי** (הני"ל), אפשר להבחין בהשפעה

4. **תרגומים שונים של יצירות לילדים מהספרות הרוסית לעברית**
בעשורים הראשונים של מדינת ישראל נועדו שירי הילדים שנכתבו, תורגמו ופורסמו, לעצב את זהותם הלאומית של הילדים ולחזקה מתוך רצון להכשירם ולטעת בליבם מחויבות להמשך המפעל הציוני (בן-גור, 2017). עינת ברעם-אשל (תשע"ז) ציינה שספרות הילדים התפתחה כמערכת מסועפת, שכללה יצירות מסוגות שונות. חוקרים ופרשנים מתחום הספרות והפסיכואנליזה הציעו לה פרשנויות שונות, על פי תפיסותיהם ועל פי האינטראקציה שהייתה להם עם ילדים (שביט ואבן-זוהר, תשנ"ו), ופרשנויות אלה העמיקו את הבנת המושגים "ילדים" ו"ילדות". בספרה **מעשה ילדות: מבוא לפואטיקה של ספרות ילדים** (1996) הציגה זהר שביט את מחקרה שעסק בתרבות הילד ובהיסטוריה של התרבות העברית והיהודית, והתמקד במיוחד ביחסים ביניהן לבין התרבויות השונות באירופה ובינן לבין ההיסטוריה של התרבות העברית הארץ ישראלית. על פי התפיסה הציונית מילאו הילדים תפקיד מרכזי בתוכניות שנועדו לקדם את הרעיון הציוני ואת תחיית העברית, כי ראו בהם את דור העתיד של הארץ המתפתחת. לכן נתפס גיוס הספרות ויוצריה לטובת המשימה האידיאולוגית כצעד מובן מאליו ואף מתבקש. ואך טבעי הוא שסופרי הילדים ראו בכתיבתם, למן ראשיתה ובעשורים שאחריה, חלק ממשימת גיבוש תרבותו של הלאום המתהווה בארץ ישראל. הם ראו באמנותם מלאכת קודש ציונית, ולא סברו שיש סתירה של ממש בין כתיבה אמנותית לכתיבה מגויסת. שטיימן (2006) אמרה, ש"לטקסטים לילדים יש חשיבות מיוחדת, שכן כל קהילה, קבוצה אתנית או לאומית, בעיקר בתקופות של שינוי וגיבוש, מבקשת לעצב את הילד לפי עיני רוחה, והיא עושה זאת בין השאר באמצעות הטקסטים שהיא מכינה עבורו". בתחילת המאה שעברה היו תהליכי ההשכלה והחילון, ההתעוררות הלאומית והגשמת הרעיון הציוני כחומר ביד היוצר למשוררים ולסופרים לילדים, והם השפיעו על תוכני יצירתם, המקורית והמתורגמת כאחת.

את רוב היצירות תרגמו מרוסית או מידיש. סופר רוסי שהרבו לתרגם מיצירותיו במיוחד הוא קורניי צ'וקובסקי (1969:1882). בתחילת המאה ה-20 ובמהלכה שימשו יצירותיו המחורזות לילדים (ברוסית) השראה לתרגומים רבים מרוסית לעברית וגם לכתיבת יצירות ספרות חדשות לילדים. לאה גולדברג, למשל, תרגמה לעברית את **גיוק מקק ענק** פרי עטו, והעניקה

תרגום מילולי (באדיבות גבי חנה גנדלמן, המכללה האקדמית הדתית לחינוך **שאנן**):

כפיים-כפיים / איפה הייתן? / אצל סבתא. / מה אכלתן? /
דייסה. / מה שתיתן? / ברשקה [Brashka - משקה אלכוהולי
חריף פחות מוודקה אבל יותר מבירה].
דייסה עם חמאה [דייסה עשירה בחמאה] / ברשקה מתוקה
/ סבתא טובת לב / שתינו, אכלנו / הביתה עפנו, / על הראש
התיישבנו, / ישבנו, ישבנו / והלאה עפנו.

איל מגד הזכיר שיר זה בספרו **סודות ובגידות** (2003). בעקבות התרגום והעיבוד נוצרה גרסה שונה מעט (שם, עמ' 167-168):

והוא שר לו את לאדושקי לאדושקי, השיר שאמו וסבתו שרו לו
כשהיה תינוק, השיר שהוא ומינה שרו לדינה כשהיתה תינוקת,
השיר הזה הרגיע את כל התינוקות, זו היתה שיטה בדוקה
בכל הדורות...
אנקורים אנקורים, איפה הייתם? / אצל סבתא. / מה אכלתם?
/ כוסמת דווקא. / מה שתיתם? / בירה וגם וודקה. / אנקורים
אנקורים, / את הכוסמת ניקרתם / את הבירה שפכתם / עד
שהתעייפתם / ואל הראש המתוק / של אלינקה התינוק
התעופפתם.

בשנת 1967 תרגם ועיבד ליון קיפניס את השיר **לאדושקי לאדושקי** והכתירו
בכותרת חדשה - **בני יונים שניים**:

בני יונים שניים / עפו לירושלים. / מה אכלו? / מן של אור. /
מה שתו? / טל של מור. / אי שם נמו? / על ראש כותל רם. / מה
חלמו? / ישראל קיים!
בני יונים שניים / שבו מירושלים. / מה סיפרו? / גרו-גרו-גיר!
/ כותל קודש / שם מזהיר. / בו כל אבן / אומרת שיר: / "חגו!
חגו! נגאלה העיר!"
(מתוך אתר הספרייה הלאומית: "בית לזמר העברי")

ובתוכנית הטלוויזיה **פרפר נחמד**, ששודרה בשנות ה-80, הושמעה הגרסה
הזאת:

כפולה של התרבות הרוסית על התרבות העברית: "לא רק תוכן היצירות
המתורגמות הוא יבוא רוסי, אלא גם עצם התרגום המעובד - נכס שרכשו
יוצרי התרבות העברית החדשה מהמפעל, האופייני כל כך לתרבות רוסייה,
של קבלת הזר ועיבודו" (ערד, תשס"ה).

מלאדושקי לאדושקי לבני יונים שניים

משוררים עברים חיברו שירי ילדים רבים בעברית, בעיקר משנות ה-20
של המאה ה-20 ואילך. משוררים אלה החלו לכתוב בעברית עוד בארצות
מוצאם, והמשיכו בארץ (נקר, 2003). השירים שחוברו והופצו התקבצו
למאגר יצירות הנחשבות לתשתית החינוך לגיל הרך של התרבות הישראלית.
שירי הילדים שנכתבו מתוך אידיאולוגיה ציונית מבטאים את הכמיהה
לארץ ישראל ואת רעיון ההתחדשות היהודית הלאומית בארץ. המשוררים
אברהם שלונסקי, לאה גולדברג, נתן אלתרמן, ליון קיפניס (שחיבר את
רוב שירי החגים) ואחרים התגייסו בתחילת המאה ה-20 לספק לגננות
בארץ את החומר השירי בעברית, שחסר להן בעבודתן החינוכית.

בספרות הילדים העברית שנכתבה עד שנות ה-50 מצויים תיאורים
רבים של נופי ארץ ישראל, תיאורים המדגישים את הקשר בין האדם לאדמה
ואת השתלבות האדם בנוף. תכליתם הייתה חינוכית: לבסס את אידיאל
ההתיישבות החקלאית ואת אתוס הפועל (החקלאי, הבנאי ושאר עובדי
הכפיים). תיאורים אלה נעלמו כמעט לחלוטין מספרות הילדים העברית
המאוחרת יותר, ופינו מקום לתיאור מרחבים אורבניים (טוהר, תשע"ה).
השיר העממי **לאדושקי לאדושקי** (בתרגום מילולי לעברית **כפיים-
כפיים**) נכתב במקור ברוסית (Vasnetsov, 1964). שיר זה הוא שיר משחק
לתינוקות, המתחיל ב"כפיים-כפיים" המונחות על איברי גוף שונים,
והופכות לאחר מכן לציפורים שמופנות אליהן שאלות: לאן הן עפות, מה
הן אוכלות ומה הן שותות:

Ладушки, ладушки,
Где были? - У бабушки!
Что ели? - Кашку.
Что пили? - Бражку.
Кашка масленька,
Бражка сладенька,

Бабушка добренька!
Попили, поели,
Домой полетели,
На головку сели,
Сели, посидели,
Дальше полетели!

חשפו לעינינו את תפיסת עולמם.³

חשוב לציין שספרות הילדים משופעת בדמויות מעולם החי. בעלי החיים בסיפורי הילדים ובשירים עוברים תהליך של האנשה ומוענקות להם מודעות עצמית, מחשבות ויכולת לנסות לשנות את גורלם ואת עתידם (רוזנברג, 2018).⁴ ביצירות שכתבו לילדים שילבו סופרים ומשוררים רבים בעלי חיים, ובאמצעותם העבירו לנמענים, ילדים והורים, מסרים גלויים וסמויים. היונים חגו גם בשירים אחדים לילדים שכתב חיים נחמן ביאליק (1933), ובהם **מאחורי השער**, שבו מופיעה יונה ומראה לנער המפליג לבדו בלב ים את הדרך לארץ הבחירה, **שלוש רב שובך ומעבר לים**.

הזוגיות של היונים בשירו של קיפניס, הבאה לידי ביטוי במילה "שניים", מבטאת הרמוניה, שלמות ואהבה. במקום וודקה וכוסמת, המשקה והמאכל הרוסיים, בני היונים ביצירתו של קיפניס אוכלים מן של אור ושותים טל של מור: המן, מזונם של בני ישראל במדבר, משתלב עם אורה של ירושלים; מור הוא אחד ממרכיבי הקטורת בבית המקדש (בגרסת **פרפר נחמד** מזון היונים הוא "גרגרי אור" והמשקה שלהן "מי הבור", שכן ירושלים ידועה בבורות המים שלה). קיפניס השתמש ביצירתו במובלע בצירוף כבול ידוע "מור וקינמון" (שני רכיביו באים משדה סמנטי אחד), ובתעלול לשוני בנה ממנו מטאפורה - "טל של מור". כדרך של מטאפורות, שבהן כל אחד מהיסודות משתייך לשדה סמנטי אחר, במטאפורה החדשה צירף קיפניס זו לזו מילים שעשויות לייצג חושים שונים: "טל" את חוש

3 ראו בהרחבה פורטי, 2015 וכן האגדה **שירת הכינור** המובאת באתר "כמעין המתגבר יצירתו של הרב ד"ר ש"ז כהנא (1905-1998) ז"ל", המקשרת גם היא בין ציפורים לבית המקדש בירושלים (ולדעת פרופ' אביגדור שניאן, חוקר ספרות האגדה, ייתכן שהיא פרי יצירתו של כהנא עצמו): "בשעה שנוצר אדם הראשון - מיד פתח ואמר שירה והעולם נמלא בצלילים זכים וטהורים לקראת ערב שבת. כשחטא אדם הראשון וגורש מגן עדן, נעברה רוחו וצלילי שירתו נדמו. רק בשבת כשהוא נח מעט מעמלו הוא פותח שוב בשיר אך חסר הוא את רוח השירה הבראשיתית. אך רוח השירה לא נעלמה מהעולם. היא שבה אל דוד המלך, היא שבה אל הלוויים בבית המקדש. וכאשר ראה דוד המלך בחזונו כי בית המקדש יחרב היה יושב בצער. ראו אותו הציפורים ואמרו לו - אדוננו דוד, גם לנו יש כנפיים. אם יחרב בית המקדש אנו נשמור על רוח השירה עד הגאולה. התנחם דוד, הודה לציפורי השמים ועשה להם ק"ן לשירה מק"ן מזמורי תהילים. לימים עלה אויב על ירושלים והחריב את בית המקדש והציפורים זכרו את אשר הבטיחו לדוד. הן ירדו אל המקדש הנוער והרימו את רוח השירה מתוך הלהבות אל צמרות העצים וההרים. וביום שנכבש הר ציון בידי חיילי צה"ל, ירדה רוח השירה שוב לרחבת הכותל המערבי לבני ישראל האומרים שירה וקוראים את מזמורי תהילים של דוד המלך."

4 בהקשר זה ראוי לציין את עיבוד סיפורי התורה לילדים של קיפניס, וכן סיפור נח והיונה הנכלל בו (קיפניס, 1976).

יונים שניים עפו לירושלים / מה אכלו? / גרגרי אור. / מה שתו? / מי הבור. / איפה לנו? / על כותל רם. / מה חלמו? / ישראל קם. / יונים שניים שבו מירושלים / מה סיפרו? / גרו-גרו / שם יש כותל / שם יש קיר / ובני ישראל אומרים שיר.

בתרגום-עיבוד של קיפניס הומרו ה"כפיים", ה"אנקורים" בגולה, ביונים הישראליות, המסמלות את קץ הגלות ובוא הגאולה, את הנאמנות למדינת ישראל (שכן היונים ידועות בנאמנותן: "מִי־אֶלֶה קָעַב תְּעוּפִינָה וְכִיּוֹנִים אֶל־אֶרְבֵּיתֵיהֶם", ישעיה ס, ח), את התמימות, את הטוהר, את השאיפה לשלום ולביטחון, לשקט ולרוגע. מכיוון שהיונה הפכה סמל לשיקום האנושות לאחר חורבן ימי המבול במקרא, אין תמה שמחברים המשיכו לשייך לה את התפקיד הזה גם לאחר מלחמת ששת הימים, זמן כתיבת השיר (קמה, 1990); על חיבור נוסף בין סיפור נח והמבול לישראל שלאחר מלחמת ששת הימים ראו ברעם-אשל [תשע"ז]; גם **בספר האותיות** של עגנון, בשיר המוקדש לאות ז, היונה מביאה לנח ענף של עץ זית מהר הזית אשר בירושלים, ובפיה בשורה לתקומת ציון).

היונים הן גם סמל להקרבה. מלבד סיפור נח והתיבה, התורים ובני היונה מופיעים בתורה כעופות המועלים על המזבח כקורבנות עולה וחטאת. זוג היונים בשירו של קיפניס מקריב את עצמו - במעוף מייגע ובהסתפקות במזון מועט שבמועט - כדי לבשר את בשורת הגאולה. זוג היונים משמש גם כיוני דואר, ציפורים מבויתות ומאולפות, המעבירות מסרים ממקום למקום, אך ביתן אינו בירושלים. ירושלים והכותל הם מקומות שזוג היונים מגיע אליהם כדי להאזין, לצפות ולהעביר את המסרים לנמענים נסתרים בשיר.² במעשיהם בני היונים מגשימים את משאלת הלב שביטא הפייטן התימני זכריה אלצ'אהרי, בן המאה ה-15, בפיוטו **קריה יפהפייה**:

מי יתגני נא אָעוֹף קָמוּ יוֹנִים. אֶשְׁק אֶבְנֶיךָ אֶחָו וְעַפְרָךְ;

מלבד כל אלה, ליונים תפקיד נכבד בספרות האגדה והמדרשים. חכמים ניסו להנחיל מסרים חינוכיים והגותיים דרך דמות היונה, ובעשותם כן

2 המיתוס מספר שיונים שכנו תמיד בין אבני הכותל בירושלים, אבל נעלמו משם כאשר לא הייתה דריסת רגל ליהודים במקום. לאחר כיבוש הכותל שבו היונים לשכון בין אבניו.

סיכום

השיר **לאדוּשקִי לאדוּשקִי** נכתב במקורו כשיר משחק לפעוטות, ללימוד שמות איברי הגוף. בשיר כפות הידיים נעות ו"פוגשות" את איברי הגוף, והילד השר לומד את שמות האיברים שבגופו. בעיבוד של קיפניס אין הוא יוצק בעלמא תוכן מכלי לכלי. השיר פשט צורה אחת, שיר ילדים רוסי פשוט, ולבש צורה אחרת - שיר רוחני שמילותיו נושאות משמעות תרבותית וציונית. בעיבוד ובתרגום לעברית של יצירות ספרות לילדים ניכרות מגמות שלאורן פעלו המעבדים והמתרגמים: מגמת המתרגם עשויה להיות אוריינית, דתית, אידיאולוגית, דידקטית, ערכית, מגדרית ולעיתים אף חתרנית. המגמה תשפיע על עיצוב הטקסט הספרותי החדש. השיר **בני יונים שניים** - תרגומו ועיבודו של קיפניס לשיר המוזכר - מביע התעוררות לאומית רומנטית שהתחוללה בעם לאחר מלחמת ששת הימים וכיבוש הכותל המערבי. בשונה מהציפורים בשיר הרוסי, הניזונות מכוסמת ומשקה חריף, מאזן של היונים בשיר הישראלי רוחני. הבחירה ביונים מבטאת שלמות וכמיהה לשלום: היונים עפות לירושלים ושבות מירושלים, בלי להיתקל במחסום או במניעה שהיו נחלתם של היהודים לפני מלחמת ששת הימים. בדרכן הן ניזונות מאורה של ירושלים, ושבות כדי לספר על הכותל המערבי ועל שירתם של בני ישראל לידו. הן מבשרות ומסמלות שלום, כמענה להתכתשות בין העמים במלחמה שזה עתה הסתיימה. השיר משרת את הרעיון הציוני ונותן צידוק היסטורי ורעיוני לכיבוש העיר. כדברי חוקרת ספרות הילדים העברית, זהר שביט (תש"ס), תפיסה זו אופיינית לספרות הילדים העברית בתקופה שבה נכתבה היצירה: "היה קיים קריטריון אחד בלבד להתקבלותם או לדחייתם של טקסטים לילדים: מידת ההתאמה שלהם לתפקידם הדידקטי ו/או האידיאולוגי." עיבוד שירי זה של קיפניס משלב אידיאולוגיה פוליטית-מדינית עם אתוס ציוני, והקונוטציות התרבותיות שבו מהדהדות באוזני הקורא המבוגר והמאזין הצעיר.

מקורות

מקורות ראשוניים

ביאליק, ח"י (1933). **שירים ופזמונות לילדים**. תל אביב: הוצאת דביר.

בן-יהודה, ה' (2017). **מי רוצה, רוצה לשמוע מעשה בלפת!**

https://blog.nli.org.il/russian_tales

הראייה וחוש המישוש, ו"מור" את חוש הריח ("יְיָדֵי נְטָפו מוֹר וְאֶצְבָּעֵתִי מוֹר עֲבָר עַל כְּפוֹת הַמְּנְעוּל"; שיר השירים ה, ה). לצד מטאפורה זו העמיד קיפניס מטאפורה אחרת, "מן של אור", שגם יסודותיה באים משני שדות סמנטיים שונים: "מן" מהתחום המוחשי-הגשמי ו"אור" מהעולם הרוחני. פעולה זו היא טכניקה סגנונית ורטורית המעבה ומעשירה את הטקסט מבחינה סמנטית. גולדין (Guldin, 2010) הדגיש את הקשר בין תרגום למטאפורה. הוא אמר, שכשם שהמטאפורה אינה אמצעי קישוט בלבד, אלא מעידה על חשיבה יצירתית, כך גם התרגום: בעבר היה לו תפקיד משני, אך כיום מעודדים את המתרגם לפעול מתוך חירות מחשבתית ויצירתית ונותנים לו לגיטימציה לשנות את הטקסט (שם, עמ' 163-164). אחת הבעיות בתורת התרגום היא מציאת הדרך הנכונה לתרגם מטאפורה ולהשגיח שגם בתרגום היא תישאר שקולה. בשיר המקורי שעמד לפני קיפניס אין מטאפורה כלל, ובכל זאת קיפניס משלב מטאפורה בתרגום. העדפת סימטריה של צמדי מילים או שימוש בצירופים כבולים שאין כדוגמתם בשפת המקור הם טכניקות ידועות למתרגמים משפות שונות לעברית (ויסברוד, 2007). השימוש במילים מלשון המקרא מחזק גם הוא את הרצף ההיסטורי של עם ישראל בארץ ציון. הריחוף של היונים מעל לירושלים מרחיק אותן מן המציאות הגשמית, ולכן הן מסתפקות במעט מן המעט, ואפילו במזון ערטילאי. היונים יורדות לקרקע ולנות על הכותל. את הכותל כינה קיפניס "כותל קודש". בבחירתו בכינוי זה הוא תרם לחיזוק האידיאולוגיה הדתית-הלאומית והדגיש שהכותל בעיניו הוא מקום קדוש מאז ומתמיד. קיפניס שם בפי האבנים "שיר", המנוגד ל"זעקה" הבוקעת מפייהן בדברי הנביא. בניגוד לאבנים הזועקות - "אבן מקיר תזעק" (חבקוק ב, יא) - המסמלות את החורבן, האבנים השרות מסמלות תקומה ותייחה. הן הנביא הן המשורר נוקטים האנשה ושמים מבעים בפי האבנים. שירת האבנים, שברקעה מהדהדת זעקתן, מעצימה את המסר שהשירה הזאת נושאת: שירת האבנים מתחברת עם שירת היונים; היונים חולמות על תקומת ישראל - חלום גאולי, חזוני. וכאשר הן שבות מירושלים, הן נושאות בפיהן ובכנפיהן את הבשורה על גאולת העיר, ממש כשם ששבה לתיבה היונה המיתולוגית של נח, ובישרה לנח, למשפחתו ולכל החי אשר בה את קץ המבול ובוא הגאולה (גם על פי קבלת האר"י יש קשר בין הגאולה הלאומית לגאולה האישית; ראו בניהו, תשכ"ז).

העברית בתקופה העות'מאנית. ירושלים: יד יצחק בן-צבי; מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח. ברגסון, ג' (1966). **שלושה דורות בספרות הילדים העברית**. תל אביב: יסוד. ברטל, י' (תשע"א). גרביים, שוט ודלי: לשון הכתיבה של מנדלי. **העברית נט** (ג-ד), 107-87.

ברעם-אשל, ע' (תשע"ז). נח בשבע גרסאות: ספרות הילדים העברית מתבוננת בסיפור המבול. **מחקרי ירושלים בספרות עברית, כט**, 211-185. גלוזמן, י' (1987). **אחד בפה ואחד בצליל - יחסי תואם בין טכסט ולחן בשיר הישראלי** (עבודת גמר לתואר מוסמך בספרות). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

דיקמן, ע' (תשס"א). על לאה גולדברג כמתרגמת שירה. בתוך ר' קרטון בלום וע' ויסמן (עורכות), **פגישות עם משוררת** (עמ' 218-248). ירושלים: ספריית פועלים והאוניברסיטה העברית בירושלים. וייס, ח' (תשנ"ט). **השימוש בשירים ישראלים בטיפול במוסיקה לשם בניית קשר תוך אישי ובין אישי עם שני מתבגרים הסובלים מלקויות שונות** (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך במוסיקה). רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.

ויסברוד, ר' (2007). **לא על המילה לבדה: סוגיות יסוד בתרגום**. רעננה: הוצאת האוניברסיטה הפתוחה.

— (2015). **על ספרה של רחל צביה בק** In the Illuminated Dark.

app.oranim.ac.il

חסון, נ' (2012). **גני הילדים העבריים חוגגים 100 להיווסדם**.

haaretz.co.il/magazine/1.1836337

טוהר, ו' (תשע"ה). הסיפור "כתר הנרקיס" מאת לוי קיפניס על רקע מקורותיו: נוסחאות הטקסט ופרשנותו. **חמדעת, ח**, 76-94.

טל, ק' (2015). **על עידוד חשיבה וכשירות תרבותית באמצעות ספרי ילדים בשפות שונות**. בתוך האתר של קלודי טל על חינוך לגיל הרך,

clodietaldan.wordpress.com

יאקובסון, ר' (1986). **סמיוטיקה, בלשנות, פואטיקה - מבחר מאמרים** (ערכו א' אבן-זהר וג' טורי). תל אביב: המכון הישראלי לפואטיקה

וסמיוטיקה ע"ש פורטר והקיבוץ המאוחד.

כהנא, ש' ז'. האתר כמעין המתגבר - יצירתו של הרב ש"ז כהנא ז"ל.

הר שפי, ס' (תש"ע). **תהלים ליום רעש**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד. ילן-שטקליס, מ' (1971). **תפוחי העלומים: אגדות עם רוסיות**. תל אביב: עם עובד.

מגד, א' (2003). **סודות ובגידות**. תל אביב: ידיעות אחרונות.

עגנון, ש' (1983). **ספר האותיות**. תל אביב: שוקן.

מקורות שניוניים

אבן-זהר, א', קולת, י', שביט, י', לוי, מ' (1980). דיון: הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ ישראל, 1948-1882, **קתדרה, 16**, 233-161.

אדרת, ע' (2013). **מתחת לסלע, ילד עצוב: הצצה ראשונה לארכיון של לוי קיפניס**. haaretz.co.il/news/education/.premium-1.2028520

אופק, א' (1988). **ספרות הילדים העברית, 1948-1900** (חלק ב). תל אביב: דביר. אייזנשטדט, ש"נ (2004). **תמורות בחברה הישראלית**. תל אביב: משרד הביטחון והוצאה לאור.

אלדר, א' (תשס"ח). החייאת הדיבור העברי בארץ ישראל. בתוך א' ממון, ש' פסברג וי' ברויאר (עורכים), **שערי לשון: מחקרים בלשון העברית, בארמית ובלשונות היהודים: מוגשים למשה בר-אשר** (כרך ג, עמ' 35-14). ירושלים: מוסד ביאליק.

אפרתי, נ' (2004). **מלשון יחידים ללשון אומה: הדיבור העברי בארץ ישראל בשנים תרמ"ב-תרפ"ב (1881-1922)**, ירושלים: האקדמיה ללשון העברית.

אתר מורשת. **כמעין המתגבר - יצירתו של הרב ש"ז כהנא ז"ל**. moreshet.co.il/kahana/SubCat.asp?kod_subject=1600&kod_subjectm=1638

בן ארי, נ' (תשע"ג). מתרגמים כגיבורי ספרות 30 שנות חקר התרגום בראי הסיפורת. **מכאן, כתב עת לחקר הספרות והתרבות היהודית והישראלית, יב**, 98-125.

בן-גור, נ' (2017). **מחאי מחאי כפיים: פואטיקה ואידיאולוגיה בשירת הילדים העברית**. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון מופ"ת.

בניהו, מ' (תשכ"ז). **ספר תולדות האר"י**. ירושלים: מכון יד בן-צבי והאוניברסיטה העברית.

בצלאל, י' (2007). **נולדת ציונים: הספרדים בארץ ישראל בציונות ובתחייה**

— (תש"ס). ספרות ילדים עברית. **עולם קטן**, 1, 11-21.
 שטיימן, י' (2006). טקסטים לילדים כסוכנים אידיאולוגיים - מקרה מבחן:
 עיבוד הנובלה למבוגרים "אילת השחר" לסיפור קצר לילדים "לקט
 התולעים במושבה". **דפים**, 42, 44-61.
 שפירא, א' (תשס"ג). **יהודים חדשים יהודים ישנים** [הדפסה רביעית].
 תל אביב: עם עובד.

Berman, A. (1990) La retraduction comme espace de la traduction.
Palimpsestes, XIII (4), 1-7.
 Cronin, M. (2000). History, translation, post-colonialism. In S.
 Simon & P. St-Pierre (Eds): *Changing the terms: Translating in
 the postcolonial era* (pp. 33-52). Ottawa: University of Ottawa
 Press.
 Hunt, P. (1991). *Criticism, theory, and children's literature*. Oxford
 UK: Basil Blackwell.
 Guldin, R. (2010). Metaphor as metaphor for translation. In J. St.
 André (Ed.), *Thinking through translation with metaphors*
 (161-191). Manchester: St. Jerome Publishing.
 Toury, G. (2000). The nature and role of norms in literary
 translation. In L. Venuti (Ed.), *The translation studies reader*
 (pp. 198-211). London and New York: Routledge.
 Vasnetsov, Y. (1964). *Ladushki: Russkie narodnye skazki, pesenki,
 poteshki*. Moskva: Detskaja Literatura
 Zoran, G. (1990). *Past and present in Hebrew literary translation:
 A lecture and exhibition catalogue*. Cambridge, Mass.: Harvard
 University Library.

כרמי, ש' (1997). **עם אחד ושפה אחת: תחיית הלשון העברית בראייה בין
 תחומית, קורות ומקורות**. תל אביב: משרד הביטחון והוצאה לאור.
 לנג, י' (2002). תחיית הלשון העברית בראשון-לציון - 1882-1914. **קתדרה**,
 103, 85-103.

מרקוביץ, ש' (2018). **הגיוק האנטי-סוציאליסטי**, salonet.org.il
 מתיא, פ' (2015). במלאת 120 שנה להולדתו של לוי קיפניס, 1894-1990.

דורות ברמת השרון, מגזין לאוכלוסיה הנוגרת.

<http://www.ramat-hasharon.muni.il>

— (2003). גיבוש הישראליות ליום הזמר בכנסת.

zemereshet.co.il/UserFiles/file/articles/yaffa_nakar/skiraz.doc

סוניס, ר' (2019). שלושה שירים לילדים. **הארץ, מוסף לתרבות ולספרות**
 (19.8.30).

ערד, מ' (תשס"ה). הנה כך הוא המפוזר. **הו!**, 1, 144-160.

פדן, י' (2000). על משקלו הסגולי של התרגום: על מקומה והשפעתה של
 ספרות הילדים המיובאת. **עולם קטן**, 1, 71-99.

פוגל, ש' (2009). **הגלוי והסמוי בספרות הילדים העברית לגיל הרך כביטוי
 לבעיות יסוד בחברה הישראלית**. shimona.co.il

פורטי, ט' (2015). **בעלי חיים בספרות החוכמה**. /etmikra.cet.ac.il

קיפניס, ל' (1976). **מן התורה - סיפורים מן התורה ומן האגדה לילדים**.
 תל אביב: הוצאת שמואל זימזון, ספר לכול.

קמה, ע' (1990). **"יש ערמה של חברה" - תרבויות טעם מוסיקליות וקהלי
 טעם בקרב בני הנוער בישראל** (עבודת גמר לתואר מוסמך). ירושלים:

האוניברסיטה העברית בירושלים.

רגב, מ' (1990). **בואו של הרוק: משמעות, התמודדות ומבנה בשדה המוסיקה
 הפופולרית בישראל** (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה).

תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

רבין, ח' (תשל"ז). העברית כבחירה רצונית וללא מיסוד. **קתדרה**, 2, 102-107.
 — (תש"ס). מה הייתה תחיית הלשון העברית? בתוך א' אבן שושן ועמיתים

(עורכים), **ספר שלום סיון: אסופת דברי עיון וספרות** (עמ' 125-140).

ירושלים: קריית ספר.

שביט, ז' (1996). **מעשה ילדות: מבוא לפואטיקה של ספרות ילדים**. תל
 אביב: עם עובד.